

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES

Капалбаев О.Э.

КЫРГЫЗДАРДЫН УЛУТТУК КЕМЕРИНИН РОЛУ ЖАНА МААНИСИ

Капалбаев О.Э.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ КЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ПОЯСА

O.E. Kapalbaev

THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE KYRGYZ NATIONAL BELT

УДК: 391.1

Макалада курдун, кемердин кыргыздардын материалдык маданиятында, анын ичинде көркөм-колдонмо кол өнөрчүлүгүндө ээлеген орду жана ролу тууралуу каралган. Курдун келип чыгышы же пайда болушу алгач, көчмөнчүлүккө, мал чарбачылыкка байланыштуу болсо, убакыттын өтүшү менен турмуш-тиричиликтеги негизги буюмдардын бирине айланган. Ошол эле учурда, кур көчмөн элдердин коомдогу ээлеген ордун көрсөтүп, алардын эң баалуу буюмдарынын, керек-жарактарынын өзөгүн түзгөн.

Негизги сөздөр: кыргыз эли, көчмөндөр, кур, кисе-кур, окшоштуктар, түрлөрү, оюу.

В статье рассмотрены пряжка и пояс в материальной культуре кыргызов, в том числе место которое они занимали в художественно-прикладном ремесленном искусстве кыргызов. В статье связано возникновение и использование пряжки пояса прежде с животноводством, как основной деятельностью кочевых народов, но со временем ремни с пряжкой трансформировались в важный и нужный атрибут кыргызской одежды и быта. В то же время пряжка ремня показывала статус кочевых народов в обществе и стало ценным, важным атрибутом в одежде кыргызов.

Ключевые слова: кыргызский народ, кочевники, пояс, кисе-пряжка, сходства, виды, узор.

The article researched buckle and belt in material culture of kyrgyz people, and the place, which they occupied in the applied art handicraft in kyrgyz's life. The article connected origin and using of the buckle of belt before animal husbandry, as the main activities of nomad people, but time to time buckle with belt transformed with main and useful attribute of kyrgyz clothes and the way of life. The same time the buckle of the belt showed the status of nomad people in society and became very valuable, main attribute in kyrgyz clothe.

Key words: Kyrgyz people, nomad, belt, buckle, similarities, kinds, design.

Белгилүү советтик археолог, окумуштуу А.Н.Бернштам: Кыргыз элинин чындыгында өзүнүн байыркы тарыхы менен сыймактануусуна негиз бар. Орто Азиядагы эң байыркы элдерден болуп, алар бизге маданияттын жана искусствонун шедеврлерин калтырып кетишкен. Айрым фактылар аны эң сонун далилдеп бере алат. ... Енисейдин Копен айылында табылган буюмдарда: Байыркы белгисиз сүрөтчү

чебер колодон томпок рельефтүү жасалган кемердин жазы тогоосуна, ээрдин тердигине токойлуу тоонун башына жакындаган булуттун алдында текирен-тас-кактатып бараткан атчан, аттын тизгинин кое берип, жалына өбөктөй, өзүнө карай секирип келе жаткан барсты кайрылып, жаасы менен атканы турган турпатын түшүргөн. Атчан мергенчиден үрккөн жапайы жаныбарлар, бугунун жай чуркашы, учкаяк текечер, жалдуу камандар чеберчилик менен берилген [9, 519-521-бб.], - деп кол өнөрчүлүктүн бийик деңгээлде өнүккөндүгүн баса белгилеген.

Чындыгында эле кур, кемер катуу металлдан жасалып, ошол эле учурда көпкө сакталып жана баалуу буюмдардын катарына киргендиктен азыркы мезгилге чейин жетип, аларды талдаганга, кол өнөрчүлүктүн жана башка элдер менен этномаданий, этногенетикалык байланыштарын аныктаганга жол ачып олтурат.

Кур тагынуу болжолдуу б.з.ч. 2-миң жылдыктын аягында көчмөн элдердин маданиятында жаңыдан пайда боло баштайт. Албетте, андан бери курдун жасалуу формасы көптөгөн өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Ошентсе дагы анын негизги өзөгү сакталып, орто кылымдарда кемердин тароо ареалы кененирээк жайылып, Борбордук Азиядан Батыш Европага, Амурдан Австрия, Германия чөлкөмдөрүнө чейин жеткен [44, 302-б.]. Ал эми XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башында Сибирь, Орто Азия, Казахстан, Кавказ, Кичи Азиядан Чыгыш Европа элдерине тараган. Демек, курлардын түрдүү аймактарга тарашы, колдонуу ыкмалары, кооздолгон жасалгалары аркылуу да элдердин этномаданий байланыштарын аныктап алууга болот [44, 303-б.]. Көптөгөн изилдөөчүлөр кемер-курдун Евразия аймагында пайда болушун көчмөндөрдүн жылкыны колго үйрөтүшкөндөн кийин жоокерлердин жаңы тобу (атчан жоокер), курал-жарактардын жаңы түрлөрү жасала башталган мезгилден баштап жасалгандыгын белгилешкен [44, 306-б.].

Малчы-көчмөндөрдүн маданиятында кур эң биринчиден куралдын бир түрү катары белгилүү болуп, ага саадак, окчонтой, кестик, канжар, кылыч өңдүү куралдар илинген. Мына ушундан улам, ошондой

эле археологиялык казуулардан табылган кемерлердин түрүнө карата, ал, бир эле учурда жоокердик, аңчылык, көпчүлүк колдонушу үчүн жөнөкөй курлар жана жасалгалуу курлар катары белгилүү боло баштаган.

Курду тагынуунун маданиятынын өзү бир нече кырдуу болгондуктан, аны түрдүү аспектилерди изилдөөгө алса болот. Алсак, кийимдин түрү, керектүү куралдарды илүүчү буюм, кооздуктардын жыйындысы, жоокердик же кол өнөрчүлүктөгү куралдын элементи, социалдык символ, татаал бийлик системасынын белгиси жана жөнөкөй караганда кооздук, көркөм каражаты катары кароого болот [23, 172-б.]. Ошондуктан кемерлерди изилдөөгө этнографтар жана археологдор гана киришпестен искусство таануучулар, маданият таануучулар, тарыхчылар да кызыгып келишкен.

Н.В.Ермолова кемерди этнографиялык жактан талдоого алуу үчүн алгач, анын негизги белгилерин системага салып, төмөндөгүдөй бөлүп кароо керек экендигин сунуштаган:

– Кемердин түзүлүшү жана анын кийимге жарашыктыгы;

- Кемердин түрү;
- Кемердин курчанылышынын түрлөрү;
- Курчанып жүрүү адаты;
- Жасалган материалдар;
- Жасоо ыкмалары;
- Кемерге илинген шаймандардын тобу;
- Кемердин илмегинин жана бекитилишинин өзгөчөлүктөрү [23, 173-б.].

Бираттуулук үчүн курдун негизги өзөгүн түзгөн тери (булгаары) жана анын жасалышы тууралуу маалыматка токтоло кетсек. Кур жасалуучу тери биринчиден, жакшылап тандалып алынган. Семиз уйдун, буканын терисинен жасалган кемерлер мыкты болуп эсептелген. Алгач аны жүнүнөн жыдытып алуу үчүн түрдүү ыкмалар колдонулган. Биринчиси, агын сууга, арыктагы сууга бир нече күн жаткырып, тазалоого жеңил болуп калгандан кийин, бычак менен кырып тазалашкан. Түктү жыдытуунун дагы бир түрү, түк жагына туздан тийиштүү деңгээлде себип, аны тоголоктоп, бир нече күн күн тийбеген жерге коюп коюшкан. Бул учурда дагы түктөр териден ажырап түшкөн, түшпөгөнүн устара менен кырып алышкан.

Теринин ички челинен ажыратуу үчүн туздалган айранды 8-10 күн бою болжоолу менен сүрүп турушкан. Ал эми малмага салыш үчүн арпадан алынган улпакка, унга туз аралаштырып, аны ачытып, бир-эки жума жаткырышкан. Албетте, жакшы, сапаттуу булгаары алыш үчүн көптөгөн эмгек жана убакыт талап кылынган. Ошондуктан кыргыздар көбүнчө убакытты үнөмдөш үчүн көнчүлөргө буйрутма беришкен. Алар көбүнчө уйгур, өзбек улутундагылар болуп, кыргыз көнчүлөрү сейрек кездешкен [25, 144-148-бб. 6, 127-б.]. Алардын жасаган булгаарылары кымбат бааланып, аны сатып алуу бардыгынын эле колунан келе берген эмес. Колунда жоктору чийки кайыштардан гана керектүү буюмдарын жасашкан [6, 127-б.].

Кемердин кайыш бөлүктөрү 3-4 элидей эндикте кайыштан же жакшы ийленген күдөөрү булгаарыдан

эки кааттай тигилет. Анын бетине түркүн түспөлдө жазы жашык темир чабылып, күмүш жалатылат. Кемер тогоосу калкандуу келип, ал ичинен темир илгич менен курчалат. Мындай кемер «күмүш кемер» деп аталган. Тогоолор көбүнчө эки түрдө: сүйрү жана төрт бурчтуу турпатта жасалган. Алардын кооз болушу үчүн усталар асыл таштарды чөгөрүшкөн. Тогоонун тегереги майда күмүш зым жипчелери менен торчолонгон [5, 94-б.]. Кемердин жазы тогоосуна «тогуз төбөлөө» же акак, баалуу таштарды чөгөрүү сыяктуу эле кайышына дагы төрт чарчы түрүндө же жээктерине бирдей аралыкта күмүш, жез, акак таштарды бөрктөп чыгышкан. Адис усталар зер буюмдардын баарына салынган оюуларды сала алышкан [5, 95-б.].

Кур-кемерлер элдик маданияттын негизги элементтеринин бири, ошондой эле өзүнчө өзгөчө касиетке ээ. Себеби кемерлер, алардын жасалышы, тагынуунун өзгөчөлүктөрү аркылуу алардын кайсыл бир уруунун өкүлү экендигин аныктап коюуга мүмкүн болгон. Ошол себептен курду этнобелгилик каражат катары таанууга болгон. Бирок, бул аныктамага айрым окумуштуулардын тобу макул эместигин билдиришкен [11, 81-б.]. Н.В. Ермолова жогорудагы ойдун адашуучулук экендигин, маалыматтарынын жетишсиздигинен улам айтып жатышкандыгы катары карап, XIX кылымдын аягында В.И. Иохельсон тарабынан жазылып алынган, чукчалар менен чувандардын согушунда, байкабастан юкагир уруусунун өкүлүн өлтүрүп алышкандан кийин, алардын кемерди өзгөчө үлгүдө тагынганшыкандыктарынан улам таанышкандыгын [24, 260-б.] белгилеген маалыматына таянып, кемер этнобелгилик каражат [23, 173-б.] экендигин далил катары көрсөткөн.

Байыркы мезгилдерден бери белге тагылып келген курдун бир нече түрдүү аталышы, анын алгачкы мааниси, бүгүнкү мезгилдеги колдонулушу көптөгөн окумуштуулардын тынчын алып келет. Мисалга «кем» уңгусу менен башталган сөздөрдү алып карап көрөлү: «Кемин», «кеменгер», «кемер», «кемчит», «кемеге», «кемпир», «кемчонтой» ж.б. Байыркы Енисей кыргыздары жашаган аймактарда да агын суулар, дарыялар, тоолор «Кем» атын алып жүрүшкөндүгү белгилүү. Жогорудагы аталгандардын ар бирин талдап чыгуу, изилдөөгө алуу тийиштүү окумуштуулардын милдети болуп саналат. Биздин оюбуз боюнча «кем» сөзү шаңдуу, көркөмдүү, кооз, кенен, бийик, айкөл маанисин да бериши мүмкүн.

Кыргыз элинин каада-салтында, дегеле маданиятында камчы сыяктуу эле кур дагы өтө өзгөчө орунду ээлеп келген. Көчмөндөр арасында өзүнүн баш ийгендигинин, жеңилгендигинин белгиси катары курун чечип мойнуна илип келишкен. Кечирим сурап, алдына түшүп келген учурда моюндарына илип алышкан. Бул сыяктуу салт байыркы гректердин уламыштарында да кездешет. Мисалы, Кичи Азияда өздөрүн «амазонка» аташып, өлкөнү башкарган жоокер аялдардын башчысы Ипполита Гераклга өзүнүн жеңилгендигин билдирип, белиндеги курун чечип берген [52, 144-149-б.].

Мына ушул жерден кемерге берилген түшүндүрмөнү келтире кетели. Кыргыз тарыхы энциклопедиясы

диясында: *Кемер* – сырткы кийимди белге кыса байлоочу кур. Ал жогорку сапатта иштетилген кайыштан жазылыгы алакандай жасалат. Кемер кыргыздардын салттуу турмушунда адамдын бир курактан экинчи куракка өткөнүн билгизет. Аны жигит курагына киргенден баштап тагынышкан. Ал жигиттик намыстын, жоопкерчиликтин, тайманбастыктын белгиси. Жасалышына карай жөнөкөй кемер, күмүш кемер деп бөлүнгөн. Тогоосу темирден жазы жасалып, ичинен илгич менен курчалат. Кайыштын сырткы бетине ар кандай түрдө оюлган кооздуктар басылып, алар күмүш менен жалатылат» [33, 226-б.], - деп кемердин өзүн, аткарган кызматын гана сүрөттөп өтөт. Жогорудагыдан сырткары, байыркы мезгилдерде кыргыздар курчанган күмүш оймо-чиймелер менен көркөмдөлгөн кур *бөдөнө кемер* деп аталган. Ал тон, ичиктин үстүнөн гана курчанылган. Мындай кемер түштүк кыргыздарда XIX кылымга пайдаланылып, негизинен бай-манаптардын, белгилүү адамдардын кийим-кечектеринин бири болгон. Бул боюнча маалымат берүүчүлөр да ушул пикирди билдиришкен [26, 2-б.].

Кур, кемерди так жана далилдүү талдоо үчүн окумуштуулардын, изилдөөчүлөрдүн эмгектерин, сөздүктөрдү, чет жакта жашаган кыргыздардын кийим-кечектерин, ошондой эле салыштармалуулук үчүн башка элдердин дагы кур тагынуу, күтүү маданиятын кароого аракет жасадык. Алсак, К.К. Юдахин кыргыздардын айрым жерлерде илгичи бар кайыш курлардын (мурда кооздолуп жасалган) пайдаланылып келгендигин белгилеп өтөт [32, 299-б.]. Бул жерде баса белгилеп коюучу нерсе, кур тогоодон жана тогоого тагылган тилинен турган. Ал эми кемер жазы, жука, жалпак темирден жасалган. Кур өтө жөнөкөй жасалганы жана оюу түшүрүү мүмкүн болбогону менен тогоонун үч тарабына ийри, толкун сызык, үч бурчтук, ит куйрук өңдүү оюуларды рельефтүү түшүрүшкөн [26, 2-б.].

Каратегиндик, Жерге-Талдык кыргыздарды изилдеген Б.Х. Кармышева: ... Мурунку мезгилдерде колунда бар бай адамдар күмүш менен жасалгаланган булгаары курларды (камар) тагынышкан. Мындай курларды Жерге-Тал районунда Кулябдык уста жасаган [28, 143-б.], - деп булгаары кур тагынышкандыгы тууралуу маалымат берип өтсө, С.М.Абрамзон: Какшаал кыргыздарында аксакалдары чаар кездемеден белбоо тагынышып, аны *дүнгө кур* деп аташса, ал эми жаштары саймаланган жоолуктарды кырынан эки бүктөп тагынып жүрүшсө, бай адамдары булгаарыдан жасалып, оюу-чийме түшүрүлгөн жазуу тогоолуу кемерлерди тагынышкан. Чоң багыш уруусундагылар белбоо тагынышпайт, күмүш шөкөттөлгөн булгаары кемерлерди тагынышат [1, 350, 356-бб.], - деп Кызыл-Суулук кыргыздардын кур тагынуусу боюнча так маалымат келтирет.

Сырт кийимдерин жоолук менен курчануу XIX кылымдын 80-жылдарынан башталып XX кылымда кенен жайыла баштаганга чейин чоң жазы тогоолуу кемерлер колдонулуп келген. Муну Алай кыргыздардын саймаланган жоолуктун үстүнөн булгаары кемер курчанып келишкендигин С.М. Дудин дагы белгилеп кеткен [20, 11-б.]. Сырт кийимдин үстүнөн кайыштан

жасалган кемер курларды курчанышкан. Ага сөзсүз түрдө бычактары илингендигин С.М. Абрамзон дагы көрсөтөт [2, 36-б.].

Түштүк кыргыздардын материалдык маданиятын кенен изилдөөгө алган К.И. Антипина дагы курга кайрылып: Кемер, кур, кушак менен эркектер сырт кийиминин үстүнөн сөзсүз түрдө курчанып жүрүшкөн. Акыркы жүз жыл ичинде кушактын, күмүш менен кооздолгон эндүү булгаары (же баркыт) кемерлер менен курчанышкан. Аксакалдар ак, орто муундагылар кара, жаштар кызыл, жашыл түстөгү бото кур, белбоо курлар менен курчанышкан [6, 230-б.], - деп токтолот. Бул жерден көрүнүп тургандай курдун түсү дагы маанилүү болгондугун белгилеп жатат.

В.И. Кушелевский өзүнүн Орто Азия элдеринин анын ичинде сарттардын (өзбектердин) жана кыргыздардын этнографиясын, кийим-кечектерин карап жатып кур, кемерлерди дагы мисал катары тарта кетет. Кыргыздардын, сарттардын бардыгы кемер тагынышып, анда көптөгөн буюмдар илингендигин айтат. Мисалга алсак, чакмак таш (өзүнчө булгаары калтага салынган), калта (күмүш тыйындар салынган), арчадан (тиш чукур салынган), тарак (сакал тарак) кисеге салынып илинген [31, 338-б.].

Ван кыргыздарына (Түркия) этнографиялык экспедиция менен барып келген этнограф Н.С. Момунбаева аларда кисе-курдун сакталып калгандыгын көрүп, сүрөткө тарта келген. Ал жерде кызыктуусу мүйүз чакчалар, кошумча көркөмдүк үчүн балык же жебе формасында кайыш дагы тагылып, ага тегерек гүлдүү мык төрт жеринен кандалган. Курга бекиген жерине илмектүү темир кадалып, ага атайын жасалган кичинекей шакекчени өткөрүп коюшкан. Кисенин төмөнкү бөлүгүнө ай сындуу жалпак жез кадалып, анын үстүнкү бөлүгүнүн ортосуна тегерек топчу сымал жез, анын эки четине кемтиктүү тегерек жез бекитилген. Аларга кочкор мүйүз, умай, гүл, чанак, гүл жалбырак, өсүмдүк оюулары, узун, ийри сызыктар ичке кылып, карайтылып түшүрүлгөн.

Жогоруда изилдөөчүлөр кур же кемер деп эки аталышын, түрүн жазып келишсе, кийинки кеч мезгилден баштап, кисе аталышы дагы байма-бай айтыла жана жазыла баштаган. Байыркы мезгилде мааниси башканы билдирип, ал эми азыркы мезгилде башка мааниде колдонулуп жүргөн сөздөрдүн бири «кисе» болуп эсептелет.

Kica – байыркы түрк сөзү, азыркы мааниге которгондо «капчык», «калта» болуп которулат [19, 310-б.]. Кисенин аталышына жана маанисине академик В.В.Радлов дагы кайрылып: «капталга бекитилген булгаары чөнтөк, ага ок, ок дары салынган» [54, 1899: 872-б.], - деп жыйынтык чыгарган. Бул жерден белгилүү болуп тургандай эле, кисе – баштык, капчык, калта, чөнтөктүн кызматын аткарып, ага күнүмдүк турмушка же аңчылыкка керектүү майда буюмдар салынган.

Байыркы Енисейде *кеш* сөзү – кемер, саадак, ал эми *кешене* короо-сарай маанисин түшүндүрсө [7, 79-б.; 8, 225-б.; 9, 40-б.; 4, 97-б.; 43, 122-б.], «Манас» эпосунун түшүндүрмө сөздүгүндө кешене (кешене, кеште) ир. кеште – сайма, түр, саймаланып кооздол-

гон, же алтын, күмүш жип менен саймаланган, түр түшүрүлгөн кездемени билдирген. Көбүнчө «кештене кур», «кеште кур» түрүндө айтылат да, ошол кездемеден белге курчанган курду же жоолукту туюнтат [39, 133-б.] деп берилет. Ал эми Х.Карасаев дагы бул сөздүн иран тилинен киргендигин моюнга алуу менен анын сайманын бир түрү [27, 153-б.] катары карайт. Чындыгында эле кемердин жана саадактын беттери алтын, күмүш купалар, оймо-чиймелер менен наардалгандыгы белгилүү. Мына ошол оймо-чиймеси, кооздолгондугу үчүн *кеш*, ал эми курал-жарак сакталган жай *кешене* аталып калган болушу да мүмкүн.

Кыргыздардын байыркы мезгилдерден бери ойнолуп келе жаткан чатыраш, тогуз-коргоол, топ таш сыяктуу интеллектуалдык оюндарынын катарына киште оюну дагы киргизилген. Бирок ал кандай оюн болгондугу тууралуу түшүндүрмө берилбейт. Ошондой болсо дагы төмөндөгү саптардан кандай оюн экендигин боолголоп билсе болот: ... Дөбөгө тиккен кырк чатыр / Эки жүзчө адамы / Бакылдашып ордо атып / Чатыраш оюн салыптыр / Кишисинен кырк-элүү / Киштеге кирип калыптыр [36, 308-б.]. Киште оюнун шахмат оюну экенин белгилеген авторлор С.А. Раимбеков, С.Г. Харламов, И.М.Макиевскийлер анын кээ бир фигураларынын гана башкача жол менен жүргөндүгүн, андан сырткары Орто Азиянын жана Казахстандын аймагында жашап келген элдердин көпчүлүгү эң байыркы мезгилдерден бери эле ойноп келишкендигин, болгону аталыштары гана «кише», «киште» деп өзгөрбөсө оюндун эрежеси жана маңызы өзгөрбөгөндүгүн белгилешет [55, 90-б.; 43, 263-б.].

Ф.В.Поярков өзүнүн күнүмдүк жазгандарында төмөндөгүдөй баалуу маалыматтарды келтирет: Кыргыздардын эркектеринин курунда оттук, шибеге, сакал тарагы жана башка буюмдары кыстарылчу. Мурда курчанышкан кисе-кур эни 2ден 3 укумга жакын тилинген кайыштын жээктеринен көзөнөктөр чыгарылат, курдун оң кол жагына капкактуу кайыш баштыкча бекитилип, ичине таралган тарамыш, ээр-токумдарга керектелген буюмдар салынат. Ал эми сол жагына бычак жана башка жабдыктар кыстарылат экен. Мурда булардын баарысы күмүш, жез, калай жана темир менен кооздолуучу [48, 6, 31-б.], - деп кисеге салынган майда буюмдарды да атап, өтө баалуу маалыматтарды берет. Себеби шымдарына, сырт кийимдеринде чөнтөк болбогондуктан күнүмдүк турмушка зарыл болгон нерселердин бардыгы кисе-курда же чөнтөктүү курда салынган. Кыргыздарда улуу муундагы аялдар белдемчиге окшошуп кеткен түктүү териден же кийизден жасалган белдиктерди тагынып жүрүшкөн. Ал белдикке күнүмдүк турмуш-тиричиликке керектүү болгон оттук таш, кестик, ийне, темене, жип-шуу өңдүү буюмдарын салып алышкан [6, 245-б.]. Албетте, белдикти бардык эле аядар тагынып жүрүшпөгөндүгүн да белгилеп кетишибиз керек.

Ушундай эле «кисени» сүрөтчү П.М. Кошаров курга илинүүчү ок-дарылуу баштык менен оттук салынган булгаары баштыктын сүрөтүн тартып калтырган [3, табл. VIII]. Ч.Ч. Валихановдун казактар-

дын курал-жарактарын сүрөттөп жатканда кисе-кур жөнүндө: Жебелер салынган курамсак (кыргыздарда – коломосок), жаа салынган саадак кемерге тагылган. Коломосок сол жакка тагылса, саадак оң жагында жүргөн. Бул согуш учурунда колдонууга өтө ыңгайлуу болгон. Коломосок, саадактар дагы теринин жакшы ийленген түрүнөн жасалгандыктан ээсинин колунда бар-жогу коломосоктон улам билинип, алардын коомдук абалын көрсөтүп турган. Алсак, колунда барлар булгаары, көндөн же орустардын заводунан чыгарылган сапаттуу кызыл булгаарылардан жасашса, жөнөкөй, карапайым жоокерлердин саадак, коломосоктору өтө сапаттуу болбосо дагы колго ийленген уйдун, төөнүн терилеринен алынган булгаары, курумдардан жасалган [13, 37-б.], - деп кенен сүрөттөгө алган. Албетте, алар оюу-чийме, андан сырткары жез, коло, алтын-күмүш оймолонгон купалар менен шөкөттөлгөн.

Кисе-курду тагынуу, жарактардын оң жана сол жактарга илиништери дагы өтө маанилүү болгондугун белгилей кетүү керек. Мергенчинин куруна сол тарабына кисе (калтача), оттук таш, чакмак таш, милте, мылтык май, артына ок-күкүрт салгыч, ал эми оң жагына ок салынган окчонтой жана кыны менен бычак тагылган. Окчонтой көркөмдүү болушу үчүн оймолонгон жез, күмүш менен кооздолгон [13, 39-б.].

Казак элинде да кисенин баштапкы мааниси өзгөрүп курдун бир түрү катары аталып, ага атайын жасалган бекем, бирдей аралыкта кайыш илмектер бекитилген. Кисенин оң тарабына оттук таш, чакмак таш, кошумча биликтер, мылтыкты майлаган май салынган калталар, ок дары салынган мүйүздөр илинсе, экинчи тарабына тегерек же сүйрү формада тигилген ок салынган окчонтой жана бычактын кыны илинген. Ал эми артына, кыр арканын тушуна ок дары салынган куту тагылган [21, 134-б.; 30, 92-б.]. Мындай окшоштуктар коман-кыпчактарда болгондугун жана анын «каптаргак» деп аталгандыгын голландиялык саякатчы В.Рубрук белгилеп өтөт [50, 96-б.]. Ушундай эле окшош киселерди алтайлык мергенчилер дагы колдонушуп, «кайышкур» деп аташкан [47, 24-б.; 16, 65-б.; 30, 93-б.]. Сактарда дагы курларга керектүү жарактар илине тургандай кылынып жасалгандыгы белгилүү болгон [40, 27-б.]. Байыркы түрктөр ар кандай илгичтер кадалган курларды белге курчанып, аларга оттук жана башка майда-бараттар, кайрак, бүлөө салынуучу баштыктарды тагынып жүрүшкөнү археологиялык маалыматтардын негизинде аныкталган. Түрктөр үчүн мүнөздүү мындай куралдардын жасалгалары, баштыктары Кыргызстандын Чүй жана Талас өрөөндөрүндө да табылган [14, 88-б.].

Казактарда курдун бир аталышы белдик деп аталган. Жакшы курду, кемерди жасоого алар болгон байлыгын жумшаганга аракет кылышкан. Өзгөчө эркектердин кемерлери өтө көркөмдөлгөн. Кемерге: капчык, окчонтой (окшантай), оттук таш, куу (билик, кургак, жумшак чөп, кайыңдын тамыры, жыгачтын тарамыштары, тытылган кебез ж.б.), кын илинип жүргөн. Өзгөчө белгилеп кетүүчү нерсе айрымдары жогорудагы буюмдардын зарылдыгы болбосо дагы

көркөмдүгү үчүн илип алышкан. Алардын ичинен өтө кооздолуп, кошумча алтын, күмүш, жез жана баалуу таштар, айрым учурларда мүйүз, сөөктөн жасалган оюм-чийимдер кадалып, оймолонуп жасалганы окчонтой болгон. Ок салгыч үч жеринен майда чынжырчалар менен кемердин кайышына илинген. Мындай кемер кийимдердин байыркы элементтеринин бири болуп, кесе деп аталган. Өтө баалуу кийимдердин катарына кирген.

Казактарда кайыштан же булгаарыдан жасалган кур – «кайыс белбау» деп аталган. XVIII кылымдан баштап казактарда кездемелерден кушак, белбоолор жасала баштаган. XIX кылымда казак элинде кайыштан жасалган курлар *белдик*, *күмүш белдик*, *кемер белдик* деп аталып, көбүрөөк колдонулгандыгын И.В. Захарова жана Р.Д.Ходжаевалар белгилешет [21, 58-59-б.]. Жогорудагы аталыштар белбоо, белдиктер белге тагылган боо же кур маанисин түшүндүргөн. Дагы бир кызыктуу маалымат В.В. Радлов калтага кара күчтөрдөн коргонуу үчүн жасалган тумар же дубалар салынгандыгын белгилейт [54, 258-б.].

Орус саякатчысы Н.М. Пржевальский дагы казактардын кайыш курларына кызыгып, алардын жылкынын же уйдун терисинен эки же үч кааттан жасаларын айтат [49, 127-б.; 30, 86-б.].

Байыркы түрктөргө тиешелүү балбал таштарга түшүрүлгөн сүрөттөрдөн да көрүнүп тургандай кыргыз жана казак элдеринин пайдаланып келген курлары жана ага кыстарылуучу баштык, башка буюмтайымдар далилдеп тургандай майда-баратына чейин окшош экенине ишенүүнүн өзү жетиштүү болсо керек.

Этнографиялык маалыматтарга өтө бай «Манас» эпосунда жоокердик курал-жарактардын аталышы, жасалашы жана алардын енисей кыргыздары жашаган аймактардан табылышы, иш жүзүндө да далилдениши окумуштууларга да өтө кызыгууну туудурган. Алсак, алгач жоокердик коргонуучу жабдык катары таанымал болгон белдемчи жыгач, булгаарыдан, кеч мезгилде металл купалардан жасалып, белди, кабыргаларды жаанын огунан, кылычтын мизинен коргоп турган. Ошондой эле, бадана тон, чопкут, ак олпок тулку бойго кийилсе, ийинди коргош үчүн карыпчы колдонулган. Ал дагы алгач, жыгач, булгаарыдан жасалып келсе, кийинчерээк металлдардан жасала баштагандыгы белгилүү. Көкүрөктү коргоп турган булгаары соот кыяк, чарайна, ак олпоктор жасалган [43, 70, 122-бб.].

Алеңгир жаа, сыр жебе / Коломсокто огу бар [35, 255-б.] / Күчүгөн жүндүү сыр жебе / Киричине салышып [36, 132-б.] / Калмак ээр кашы деп / Как жүрөктүн башы деп / Алтын кемер чети деп / Айбалка төштүн бети деп [37, 250-б.] / Мандай, тескей турушса / Мылтык атып, жаа тартып / Былчылдашып урушса / Жебенин огу кыркырап / Жетип тийсе зыркырап / Тийген жери быркырап / Кан төгүлсө шыр-кырап / Андай кыйын жайларда / Арынып белди байларга / Аяк жагын карасаң / Табарсыкты чаптаган / Жогору жагы жүрөктүн / Ай балкасын каптаган / Жаркыраган карк алтын / Жигин бенде таппаган / Карк алтындан өзү бар / Каухар таштан көзү бар / Кызматым билсең мунум бар [38, 97-б.], - деп кемер

«Манас» эпосунда да бир чети коргонуучу курал катары сыпатталса, экинчи четинен аздектүү, баалуу буюм катары сүрөттөлгөн.

Эми археологиялык казууларга жана алардын изилдөөлөрүнө келе турган болсок, С.В. Киселев өзүнүн археологиялык казууларынын негизинде VI-XIII кылымдарга таандык Байыркы Енисей жана Алтай аймактарында табылган кемерлердин түстүү металлдардан жасалган жазы тогоолоруна, чопо идиштерине, чүкөлөргө, мөөрлөргө эн тамгалардын [29, 435-б.; 51, 23-26-б.] түрдүү оюулардын геометриялык, өсүмдүк, гүл жалбырак, жана тотемдик оюулардын түшүрүлгөндүгүн, тагыраак айтканда, ичке торлуу чийме, гүл желекчеси, ийри сызык, кесик сызык, өрүм, дан, ай, үч бурчтук, кыя кесик, толкун, томпок жылдызчалар, мүйүз, умай, кочкорду жара тартып жаткан жырткычтын сүрөттөрү [29, 583-585-б.], кочкордун башы [53, 32-33-б.] ж.б. оюу-чиймелер түшүрүлгөндүгүн белгилейт. Ушул эле оюулардын түрлөрү 1938-39-жылдары жүргүзүлгөн археологиялык казууларда Талас өрөөнүн Шаповаловка жана Өрнөк айылдарынан сөйкө, мончок, шакектерде жана чопо идиштеринде табылгандыгын А.Н. Бернштам ырастап өтөт [10, 15-б.; 9, 490-б.].

Л.А. Евтюхова тарабынан казылган Енисей кыргыздарынын археологиялык табылгаларынын арасынан Копендик Чаатас маданиятына таандык оозуна балык тиштеген буудайык куш (грифон), моюндары бири-бирине айкалыштырып турган куштар, балык жана короз, жомоктогу канаттуу айбанаттын турпаттары, өсүмдүк оюулары түшүрүлгөн кемерлердин жазы тогоолору табылган. Аларды автор талдап жатып, байыркы кытайдан жана ирандан табылган керамикалык идиштерге, медальондорго, жибек кездемелерге ж.б. нерселерге түшүрүлгөн оюуларга өтө жакын экендигин белгилеп кеткен [22, 44-45-бб.].

Н.В. Кюнер байыркы жана эрте орто кылымдар учурундагы жашаган кыргыздардын аскердик куралданышы тууралуу төмөндөгүдөй баалуу жана кызыктуу маалыматты келтирет: Алардын аттары да курсактан буттарына чейин калкаланган. Андан сырткары көкүрөк, бел жактарына атайын жыгачтан калканчалар жасалып байланган. Бир тактадан жасалган калканчаларды жаанын октору жарып кеткендиктен каттап жасашкан [34, 59-60-бб.]. Жогорудагы сүрөттөмөдөн көрүнүп тургандай каатталган жыгачтарды тери тасмалар менен бекитишкен. Андан сырткары, жыгачтан жасалган калканчалар аттын басышына, жоокердин ат үстүнө согушушуна да кайсыл бир денгээлде тоскоолдуктарды жараткан. Ошондуктан каатталган терилер, үртүк жабуулар менен аттарды жаанын огунан, кылычтын мизинен жана найзанын учунан коргошкон болуш керек. Ал эми алардын археологиялык казуулардан табылгандыгын чирип кеткендиги менен түшүндүрүүгө болот. Себеби оозеки элдик чыгармачылыкта, чоң жана кичи эпостордо чарайна, чопкут, күпөлөрдүн алгач тери, булгаарыдан жасалып келгендиги белгилүү.

Е.И. Махова кыргыздар менен хакастардын материалдык маданиятын карап жатып, алардын өзгөчө окшоштуктары жок экендигин, бири-биринен алыс тураарлыгын, хакастарга салыштырмалуу алтайлык-

тарга өтө жакын экендигин [42, 57-б.] белгилеп өтөт. Ал эми Алай, Памир, Мургаб кыргыздарынын жана хакастардын материалдык маданиятын, оюу-чиймелерин изилдеген А.П. Окладников, Ю.А. Шибавалар хакас, якут элдеринин материалдык маданиятында, көркөм кол өнөрчүлүктөрүндө өтө жакындыктар бар экендигин белгилеген [56, 71-б.]. Өзгөчө Ю.А. Шибавеа кыргыздар менен хакастардын материалдык маданиятында өтө окшоштуктар, жалпылыктар көп экендигин, маселе эчак бышып жетилгендигин жана ушул кезге чейин эч ким тарабынан изилдөөгө алынбай жаткандыгын тынчсыздануу менен белгилеп кетет [56, 4-б.].

Байыркы мезгилдерде алтайлыктарда [47, 24-б.], монголдордо [15, 194-б.] кемердин сол тарабында кындалган бычактын түрлөрү, устара, шибеге, оттуктарды салып жүрүү салттары сакталган. Булардын бардыгы атайын жасалган кын, баштыкчаларга салынып, кемерге тагылган. Булгаарыдан жасалган баштыкты дагы илип алышкан. Ал баштыкка туз, кургак кебез, кургак чөп өңдүү керектүү майда буюмдар сакталган [6, 231-б.].

Алтайлыктарда кемердин оң тарабына жарым ай түрүндөгү калта үч жеринен боочо чыгарылып, кемерге тагылган. Сол жагына анчалык чоң эмес баштыкча илинген. Албетте, кемерлер жөнөкөй жана кооздолгон түрдө жасалган. Көркөмдөлүп жасалган кемердин жазы тогоосу жезден тегерек көз же алты учтуу чолпон *жылдызча* формасында жасашкан. Теленгиттер кемердин жазы тогоосун сегиз учтуу жылдызча формасында кылып, тегерегине жашыл жана кызыл таштарды бекитип чыгышкан. Кемерге негизинен кыны менен бычак, арт жагына оттук таш илинген. Оттук таш салынган кызыл же кара булгаары калтаны гүл жалбырак, жалпак, үч бурчтуу оймолонгон жездер менен кооздошкон [47, 24-б.].

Алтайлыктардын аялдары дагы белдерине бел деп аталган куруна оюу-чийме наарланган булгаары калталарды илип алышкан. Андан сырткары калтанын бетине шуру, түстүү жиптер менен оюулар салынган. Учукка өткөрүлгөн шурулар жез шакекчелер менен булгаары калтага бекитилген. Аялдар өздөрүнүн балдарынын жана кыздарынын санын билдирүү үчүн курдун жазы тогоолоруна алардын кесилген «киндиктерин», кыздардыкын үч бурчтуу, эркек балдардыкын жебе үлгүсүндөгү формада тигип, чач учтуктарына же курларына илип алышкан. Алар аркылуу алардын канча балалуу экендиктерин башкалар оңой эле билип алышкан [47, 43-б.].

Батыш Сибирь элдеринин катарына кирген кеттер үч түрдүү кур (кемер) тагынышкан: эркектердин, аялдардын жана кол өнөрчүлүктө пайдаланылган кур. Бул жерде эң кызыгы курларды жалпы жонуна байыркы түрк сөзү менен «кут» деп аташкан [23, 176-б.].

Башкырларда күнүгө жана кыштын күндөрү кийилген сырткы кийимдерин кайыш белбоо же жумшак шооналардан жасалган белбоолор менен эки жолу ороп, учун капталына кыстарып коюшкан. Эркектердин кымбат баалуу кийимдеринин сыртынан жибектен же баркыттан жасалган жасалгалуу

кемерлерди курчанышкан. Ал эми чапандарынын көкүрөктөрү ачык калган [11, 130-б.].

Якуттардын сырткы кийимдеринин кошумча элементтери: бел тангыч – баачы, белдемчи – бэлэпчи деп аталган. Баачы түктүү жаргактан түгү ичти каратылып жазы жасалып, ал ашказандын төмөнкү бөлүгүн сууктан жана желден ишенимдүү сактаган. Ошондуктан алар кыш бою баачыны чечишкен эмес. Баачы көбүнчө коендун терисинен жасалса, бэлэпчи түлкүнүн терисинен жасалып, алдыңкы бети түстүү металлдардан жазы тогоо менен кооздолгон [45, 61-б.].

Хакастардын баатырлары узун этектүү, киштин же арс чычкандын терисинен жасалган жакалуу ичиктерди кийип, *курдак* деп аталган кур менен курчанып алышкан. Баштарында кемчеттин терисинен жасалып, тасма тагылган тумактарды, буттарына калың булгаарыдан жасалган тогуз каат тамандуу өтүктөрдү кийишкен. Жоокердик коргонуучу кийими куяк деп аталып, ал кыска этектүү тигилген [47, 9-б.].

М.В. Горелик кидандардын жоокерлеринин куралданышын карап жатып, алардын согуштук эрежесинен боюнча төмөндөгү буюмдарды: ээр, жүгөн, үртүк, 4 жаа, 400 жебе, узун найза, кыска найза, чокмор, балта, кара мылтык, кылыч, найзага байрак, балка, шибеге, бычак, оттук таш, тепши, кургатылган тамак-аш, меш, илмек, кийиз жана аттарды байлоо үчүн арканды алып жүрүүгө ар бири милдеттүү болушкандыгын жазат [17, 10-б.]. Бул жерден белгилүү болуп тургандай эле кидандардын жоокердин куралдануусуна өтө катаал жана кылдат мамиле кылышкандыгы көрүнүп турат.

Кемер монголдордо да коомдук жана материалдык абалын билдирген негизги жарактардын бири болуп эсептелген. Кемер бир нече: металл жазы тогоодон, илгич тогоодон, үч-төрт илгичтен турган. Жазы тогоо темирден, сөөктөн, мүйүздөн, колдон, күмүштөн, алтындан жасалган. Жазы тогоого ажыдаардын, гүл чанагын, өзөгүн, эликтин ж.б. элестери түшүрүлгөн [17, 17-б.].

Тувалыктарда тамеки салынуучу буюм булгаарыдан жасалып, чанчык деп аталган. Ага саймалар салынып, кемердин сол жагына тагылган. Тувалыктардын эпосунда ок салгыч *дайза кур* деп аталат. Бирок дайза курдун чакмак таш жана бычактын жанында илингенинен чочулашканын дагы билдиришкен. Ошол эле учурда мындай курду колунда бар байлар тагынышкан [18, 92-б.].

Дагестандык аялдарга кур жасоодо ийленген кайышты тийешелүү өлчөмдө (узун, туурасы эсептелип) даярдап алгандан кийин кара жана кызгылт көгүш түскө боелгон. Ал эми түстүү металлдардан жасалган жазы тогоосу, илмеги куюлуп жасалган. Курдун кайышына коргошундан куюлган гүлдүү мыктар кандалган. Жазы тогоосуна геометриялык алты, үч бурчтуктар, ийри сызыктар, кабырчактуу каатталган оюулар түшүрүлсө, курдун кайыш бөлүгүнө 600-700 даана майда гүлдүү мыктарды кадашкан [57, 126-127-бб.].

Кыргыз усталары дагы кемердин кайышына 80-90 гүлдүү мыктарды же болбосо эки капталына, ар-

тына жарашыгына жараша түрдүү оюу түшүрүлгөн купаларды каңдап коюшкан [26, 3-б.].

Кемерлердин жазы тогоосуна гүл өсүмдүк, жылдыз, учуп бара жаткан куш, гүл, шоона, карышкырдын башы, көпөлөк, аары, кумурска, андан сырткары үч, төрт, алты бурчтук, ийри, сынык, толкун, чагылган сызыктар, чекит, үтүр геометриялык фигуралар майда жана ири көлөмдө түшүрүлгөн. Ал кемердин булгаарысынын узата эки жээги жашыл түскө боёлгон. Ок чалгыч жалаң гана булгаарыдан жасалбастан сөөктөн, мүйүздөн жана кездеменин колдогу түрүнөн жасалып, биринчи жана экинчисине кочкор мүйүз, учкан куштарды элестеткен оюулар түшүрүлсө, кездемелерге тотемдик мүнөзгө ээ оюулар саймаланган.

Жаш балдарга жасалган кемерлерге жарактардын айрымдары гана илинген. Кемердин жазы тогоосу жүрөк үлгүсүндө жасалып, ага дагы өзгөчө оюулар: куштар, бугулар, карышкырдын башы, кочкор ж.б. оюулар түшүрүлгөн. Аялдар дагы курларды пайдаланышкан, бирок алардын көбү кездеменин ар түрүнөн, кээде төө жүнүнөн ийрилип, токулуп жасалып келген. Ошол эле учурда кайыштан, булгаарыдан жасалган кемерлер дагы кездешкен [41, 120-123-бб.]. Кыргыз аялдары тагынып жүргөн кемерлердин бетине көбүнчө умай, кайберен, аркар мүйүз, тогуз төбө, гүл жалбырак, өсүмдүк, толкун, ит куйрук ж.б. оюулары түшүрүлгөн.

Жыйынтыктап айтканда, көптөгөн изилдөөчүлөрдүн ою боюнча эркектердин куру кийимдин бир түрү катары гана кызмат кылбастан, ээсинин коомдук абалын дагы көрсөтүп турган [46, 161-б.]. Мисалга төмөндөгүдөй корутундуласак болот:

1. Курлардын көчмөн жана отурукташкан элдердин арасында канчалык белгилүү болбосун алардын формасына, жазы тогоолоруна, таралгаларына түшүрүлгөн оймо-чиймелердеги локалдык айырмачылыктарга ээ.

2. Ар бир көчмөн жоокер катары калыптангандан кийин атайын жоокердик кур тагынышкан.

3. Курга тагылган илмектердин саны ээсинин коомдук абалын, канча көп болсо, ошончо атактуу экендигин көрсөткөн.

4. Курдун белден ылдый салаңдап турган учун көркөмдөлүшү өзгөчө мааниге ээ болгон.

5. Жазы тогоо жана таралганын формасы бирдей жасалып, алардын беттерине тотемдик оюулар түшүрүлгөн.

Кемерге түшүрүлгөн оюулар кол өнөрчүлүктүн башка түрлөрүнөн айырмаланып, реалдуу болуп жаткан окуянын элеси толук берилген. Жогорудагыда белгиленгендей кемер көчмөн элдердин өзгөчө өзөктүү кийимдеринин жана курал-жарактарынын бири катары кабыл алынып келген.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизское население Синьцзян-Уйгурской автономной области Китайской Народной Республики // Труды кирг. археолого-этногр. экспедиции. Т. II. / Под ред. Г.Ф. Дебеца. - Москва: Изд-во АН СССР, 1959. - С. 332-369.

2. Абрамзон С.М. Очерк культуры киргизского народа. - Фрунзе: Изд-во Киргизского филиала АН СССР, 1946. - 123 с.
3. Абрамзон С.М. Этнографический альбом художника П.М. Кошарова (1857 г.) // Сб. Музея антропологии и этнографии XIV. - Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1953. - С. 147-192.
4. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Түз.: Ө.Караев. Котор.: С.Мамбеталиев, Д.Сулайманкулов, С.Макенов. 2-бас. - Бишкек: «Турар», 2013. - 896-б.
5. Акматалиев А.С. Кыргыздын колдонмо-жасалга өнөрү. - Фрунзе: «Кыргызстан», 1987. - 214-б.
6. Антипина К.И. Особенности материальной культуры прикладное искусство южных киргизов. По материалам, собранным в южной части Ошской области Киргизской ССР. - Фрунзе: Издательство Академии наук Киргизской ССР, 1962. - 288 с.
7. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности / Рукописный фонд АН Киргизской ССР. Инв. №4007. - Фрунзе. - 1959. - 441 с.
8. Батманов И.А., Бабушкин Г.Ф. Современная и древняя енисейка. - Фрунзе, 1962. - 248 с.
9. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Том II. Сост.: К.Ташбаева, Л.Ведутова. - Б.: «Айбек», 1998. - 704 с.
10. Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. Историко-археологический очерк. - Алма-Ата: Казахское объединенное государственное изд., 1941. - 66 с.
11. Бикбулатов Н.В., Юсупов Р.М., Шитова С.Н., Фатыхова Ф.Ф. Башкиры: Этническая история и традиционная культура. Уфа: Научное издательство «Башкирская энциклопедия», 2002. - 248 с., ил., 16 с. цв. вкл.
12. Боброва А.И., Яковлев Я.А. К вопросу о роли и значении погребального инвентаря позднесредневекового населения Нарымского Приобья: пояс // Кузнецкая старина. Вып. 2. - Новокузнецк, 1994. - С. 61-89.
13. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т.4. - Алма-Ата: Гл. ред. Казахской сов. энциклопедии, 1985. - 461 с.
14. Винник Д.Ф. Тюркские памятники Таласской долины / Сб. Археологические памятники Таласской долины. - Фрунзе, 1963. - С. 79-93.
15. Вяткина К.В. Монголы Монгольской Народной Республики (Материалы историко-этнографической экспедиции АН СССР и Комитета наук МНР 1948-1949 гг.) // Восточно-Азиатский этнографический сборник. - Москва-Ленинград, 1960. - С. 159-269.
16. Грач А.Д. Древнетюркские изваяния Тувы. По материалам исследований 1953-1960 гг. - Москва, 1961. - 96 с.
17. Горелик М.В. Армии монголо-татар X-XIV веков. - Москва: ООО «Восточный горизонт», 2002. - 84 с.
18. Гребнев Л.В. Тувинский героический эпос (Опыт историко-этнографического анализа). - Москва: Изд-во Восточной литературы, 1960. - 146 с.
19. Древнетюркский словарь. - Ленинград, 1969. - 678 с.
20. Дудин С.М. Отчет о поездках в Среднюю Азию (1900-1902 гг.). Алай. Фонды ГМЭ. - С. 11.
21. Захарова И. В., Ходжаева Р. Д. Казахская национальная одежда. - Алма-Ата, 1964. - 178 с.
22. Евтюхова Л.А. Археологические памятники енисейских кыргызов (хакасов). - Абакан, 1948. 110 с.
23. Ермолова Н.В. Пояса у народов Северной Сибири и Дальнего Востока // Украшения народов Сибири: [Сб. статей / отв. ред. и авт. предисл. Л.Р. Павлинская]. - Санкт-Петербург: РИО МАЭ РАН, 2006. - С. 170-301.

24. Иохельсон В.И. По рекам Ясечной и Коркодону. Древний и современный юкагирский быт и письмена // Изв. ИРГО. Т. XXXIV. Вып. 3. - Санкт-Петербург, 1898. - С. 255-290.
25. Капалбаев О.Э. Кыргыздардын тери иштетүү ыкмалары // Республиканский научно-теоретический журнал. Известия вузов Кыргызстана №9. - Бишкек, 2016. - С. 144-148.
26. Капалбаев О.Э. Автордун талаа материалы. Чүй, Ысык-Көл, Нарын обл., 2017. - 9-б.
27. Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр: Сөздүк: 5100 сөз / Башкы ред. Б.Ө. Орузбаева. - Фрунзе: Кырг. Совет Энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1986. - 424-б.
28. Кармышева Б.Х. Каратегинские киргизы / Б.Х.Кармышева; [отв. ред. С.С. Губаева, С.Н.Абашин]; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН. - Москва: Наука, 2009. - 284 с.
29. Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. - Москва: Изд-во АН СССР, 1951. - 642 с.
30. Курылев В.П. Казахские кожаные мужские пояса в собраниях МАЭ//Памятники традиционно-бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. Сборник Музея антропологии и этнографии, В.43. - Ленинград, 1989. - С. 85-97.
31. Кушелевский В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. - Новый Маргелан: Ферг. обл. стат. ком., Т.2. - 1891. - 479 с.
32. Кыргызско-русский словарь около 40000 слов / Сост. К.К. Юдахин. - Бишкек: «Кут-Бер», 2015. - 976-б.
33. Кыргыз тарыхы: Энциклопедия / жооптуу редактор А.А. Асанканов, ред. кеңеш: төрага Ө.Дж. Осмонов, ж.б. - Бишкек: Мамл. Тил жана энциклопедия борбору, 2003. - 464 б.; илл.
34. Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. - Москва: Изд. Вост. лит-ры, 1961. - 391 с.
35. Манас / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. - Фрунзе: «Кыргызстан», 1978. - 296-б.
36. Манас / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. - Фрунзе: «Кыргызстан», 1979. - 452-б.
37. Манас: Эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. - Фрунзе: «Кыргызстан», 1981. - 348-б.
38. Манас: Эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. - Фрунзе: «Кыргызстан», 1982. - 368-б.
39. «Манас» эпосунун түшүндүрмө сөздүгү / Түзгөн.: А.Акматалиев ж.б. - Бишкек, 2015. - 288-б.
40. Манцевич А. П. О скифских поясах // СА. Вып. Т.7. - 1941. - С. 19-30.
41. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Том 1. - Алма-Ата: Өнер, 1986. - 256 с.
42. Махова Е.И. Материальная культура киргизов как источник изучения их этногенеза / Труды Киргизской археологической экспедиции. Т.III/Под ред. Г.Ф. Дебеца. - Фрунзе: Изд. Академии наук Киргизской ССР, 1959. - С. 44-58.
43. Молдобаев И.Б. «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов. - Бишкек: Кыргызстан, 1995. - 312 с.
44. Павлинская Л.Р. Наборные пояса в культурах Сибири середины XIX-начала XX в. // Украшения народов Сибири: [сб. статей / отв. ред. и авт. предисл. Л.Р. Павлинская]. - Санкт-Петербург: РИО МАЭ РАН, 2006. - С. 302-341.
45. Петрова С.И. Комплекс средств индивидуальной защиты от холода у якутов // Научное обозрение Саяно-Алтая №1(3). - Абакан: «Хакасское книжное издательство», 2012. - С. 57-63.
46. Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. - Москва, 1967. - 200 с.
47. Потапов Л.П. Одежда алтайцев // Сборник Музея антропологии и этнографии: [научные статьи] / Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР; отв. ред. С.П. Толстов. - Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. - С. 5-59.
48. Поярков Ф.В. О каракиргизах или дикокаменных киргизах, кочующих по отрогам Александровских, Тянь-Шаньских и Ала-Тауских гор. НБ РК, рук. №364. - 55 с.
49. Пржевальский Н.М. Из Зайсана через Хами в Тибет. Москва, 1948. - 408 с.
50. Путешествие в восточные страны ПIANO Карпини и Рубрука / Редакция, вступительная статья и примечания Н.П. Шастиной. – Москва: Гос. изд-во геогр. лит-ры. - 1957. 272 с. + карта.
51. Сарыгулов Д. Кемтилген китеп – кемиген кыргыз: келечек муундарга айтылган сөз. - Бишкек, 2007. - 128-б.
52. Смирнова В. Геракл // Герои эллады. - Москва: «Детская литература», 1971. - С. 144-149.
53. Токтогул району: Энциклопедия / Башкы редактор Ү.Асанов. - Бишкек: Мамл. тил ж-а энциклопедия борбору, 2005. - 292-б.; илл.
54. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских поречий. Т.2, ч.2. - Санкт-Петербург, 1899. - 1052 с.
55. Раимбеков С.А., Харламов С.Г., Макиевский И.М. «Киште» – национальная кыргызская игра в шахматы // Тез. 1 МНПК по пробл. нац. видов спорта и восточных единоборств, посвященный 1000-летию эпоса «Манас». - Бишкек, 1993.
56. Шибаева Ю.А. Одежда хакасов. - Сталинобад, 1959. - 126 с.
57. Шиллинг Е.М. Литейное производство Дагестана (Женские пояса с литыми свинцовыми бляшками) // Советская Этнография 1. - Москва: Изд-во АН СССР, 1947. - С. 126-134.

Рецензент: к.и.н., доцент Жолдошев Н.Ж.